

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЕЛІТИ В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЧНОГО І ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМІВ

Вихідним пунктом дослідження є концептуальне розмежування політичної еліти в умовах демократичного і тоталітарного режиму. В якості основних напрямів аналізу політичних еліт виділяються: вивчення еліти як суб'єкта влади (механізм прийняття політичних рішень), вивчення еліти як соціальної групи (соціокультурні та психологічні характеристики, що впливають на прийняття рішень), дослідження механізму рекрутування еліти, що є однією з базових характеристик будь-якого режиму. Поняття еліти може виступати в якості важливого компонента аналізу режимів у контексті проблем політичної участі й методів здійснення влади.

Ключові слова: еліта, політичний режим, демократія, тоталітаризм, влада, негативна селекція.

Dobizha Vasyli. Peculiarities of elite functioning in conditions of totalitarian and democratic regime

In the article there is proposed a number of theses that could be useful to historians in the analysis of political regimes within the elite concept. The starting point of the study is the conceptual demarcation of the political elite in a democratic and totalitarian regime. The main areas of analysis of political elites are: the study of the elite as a subject of power (mechanism of political decision-making), the study of the elite as a social group (socio-cultural and psychological characteristics influencing decision-making), the study of elite recruitment, which is one of basic characteristics of any mode. The concept of the elite can act as an important component of regimes analysis in the context of political participation problems and exercising power methods.

Key words: elite, political regime, democracy, totalitarianism, power, negative selection.

Поняттям «політична еліта» позначають насамперед перш за все вищий, привілейований прошарок, який здійснює функції управління і впливу в суспільстві. Існують різні підходи і акцен-

---

© ДОБИЖА Василь Валерійович — кандидат політичних наук, доцент кафедри правових та гуманітарних дисциплін Вінницького інституту економіки Тернопільського національного економічного університету; ORCID: 0000-0002-5540-9781; e-mail: v.dobizha@gmail.com

ти в розумінні еліт. Владний підхід визначає елітою тих, хто наділені в даному суспільстві вирішальною владою. Мерітократичний підхід визнає елітою тих, хто має якісь особливі риси та особисті якості.

Проблему еліт у політичній науці давно й всебічно розглядають різні автори. Ідеї політичного елітизму висловлювали ще Конфуцій, Платон, Н. Макіавеллі, Ф. Ніцше та ін. У першій третині ХХ століття розрізнені ідеї елітарності систематизували й узагальнили відомі соціологи Г. Моска та В. Парето, яких вважають засновниками науки елітології. Її основоположниками також вважають Р. Міхельса, Ж. Сореля, М. Вебера.

Незважаючи на численні наукові праці, присвячені аналізу політичної еліти, дослідження чинників, що визначають саме її політичну культуру в діалектиці з наявним в державі політичним режимом, здебільшого залишаються поза увагою вчених. Виходячи з цього за основне завдання даної статті автор ставить дослідження особливостей функціонування еліти в умовах демократичного і тоталітарного режимів.

Дослідник елітаризму Джон Гіглі стверджував, що жодна демократія ніколи не виникала без попереднього або супутнього формування консенсуально об'єднаної еліти, і жодна демократія не зберігалася, коли така еліта розпадалася. Таким чином, характеристики демократичних еліт і мас більш індивідуальні й послідовні, ніж передбачає теорія демократичного елітизму. Еліта, представники якої демонструють помірковане і шанобливе ставлення до одного ставлення, завжди формується до того, як демократичні принципи і правила приймаються великою кількістю громадян, і до того, як демократичні інститути стають стабільними. Однак протягом останніх кількох століть консенсуально об'єднані еліти формувалися нечасто, і мало причин думати, що їх число набагато зросте в ХХІ столітті. Роз'єднані еліти, що утворюють авторитарні режими або неосвічені й нестабільні квазідемократії, історично були нормою і, швидше за все, такими і залишаться [1, с. 44].

Спробу систематизувати риси тоталітаризму в науковому плані зробили К. Фрідріх і З. Бжезинський у роботі «Тоталітарна диктатура і автократія» (1956 р) [2, с.15-27]. Ними були виділені шість ознак, присутність яких, на їх думку, давала змогу визна-

чати режим як тоталітарний. До числа цих ознак були віднесені: 1) політична система спирається на ретельно розроблену ідеологію, яка присутня в усіх сферах суспільного життя; 2) існує єдина масова партія, доступ до якої відкрито лише для невеликої частини населення, а членство відкриває соціальні й кар'єрні ліфти. Партія має олігархічну структуру і або переплітається з державною бюрократією, або контролює її; 3) управління здійснюється за допомогою системи терору, що спрямовується партією і таємною поліцією; 4) засоби масової інформації перебувають під жорстким контролем влади; 5) засоби збройної боротьби монополізовано партією та урядом; 6) останні контролюють також економічне життя.

Демократію як політичний режим прийнято протиставляти тоталітарному режиму. Найважливішими ознаками демократії можемо виокремити наступні: 1) юридичне визнання верховної влади народу; 2) періодична виборність основних органів влади; 3) загальне виборче право, що гарантує кожному громадянину право брати участь у формуванні представницьких інститутів влади; 4) рівність прав громадян щодо участі в управлінні державою, тобто кожний громадянин має право не тільки обирати, а й бути обраним на будь-яку виборну посаду; 5) ухвалення рішення більшістю голосів і підкорення меншості більшості; 6) контроль представницьких органів за діяльністю виконавчої влади; 7) виборці мають можливість контролювати виборні органи влади.

Західна і радянська моделі формування еліт мали суттєві відмінності. В СРСР механізм рекрутування еліти влади поєднував максимально широку соціальну базу підтримки з переважно кооптаційним відбором, що юридично закріплювався виборами і становив одну з найбільш характерних рис «тоталітарної демократії».

В цілому вивчення механізму рекрутування еліти в сукупності з даними, що характеризують її склад, структуру, розподіл повноважень, форми взаємодії в процесі прийняття рішень, дає підстави визначити тип правлячої групи і зробити обґрунтовані, хоч і недостатні висновки про політичний режим.

Політична еліта в СРСР формувалась як партійна еліта, інституціоналізована в апараті партії, номенклатура ж у ціло-

му — як проміжний управлінський прошарок (незважаючи на зрощення номенклатури з партійною елітою, саме високий партійний статус давав систематичний доступ до процесу прийняття рішень). Рекрутування правлячої групи визначалося схемою «маси — партія — номенклатура — еліта», а корпоративістський характер узгодження інтересів передбачав врахування потреб великих непривілейованих соціальних груп. Політичний режим, що включав широку суспільно-політичну участь, поширення формально-демократичних норм (у партії, громадських організаціях, радах, трудових колективах), ідею рівності й одночасно дефіцит свободи особистості, цілеспрямоване звуження громадянських і політичних прав, моністичну структуру влади, може бути охарактеризований як «тоталітарна демократія». Зіставлення змін правлячих груп і режимів у західних і колишніх соціалістичних країнах дає змогу побачити неоднозначні шляхи, по яких пішов процес демократизації у ХХ ст.

Особливістю рекрутування еліти в тоталітарних суспільствах є негативна кадрова селекція. Визначення цього процесу запропонував американський соціолог і культуролог П. Сорокін. Йдеться про кадровий добір, в результаті якого в управлінській ієрархії нагорі опиняються не кращі, а найбільш лояльні владі. Питирим Сорокін зазначав, що «в періоди гострих соціальних катаклізмів найбільш пристосованими виявляються не кращі, а середні, здатні злитися з масою в її інстинктивних мотивах і не дистильованих розумом спонуканнях» [3, с. 217–237]. Такі умови сприяють появі диктатора, який, у парадигмі вибору між відмовою від власних моральних принципів або політичним програшем, без вагань обирає перше. Незважаючи на те, що в негативній селекції на перший план виходять індивідуальні цілі, це більшою мірою колективістське явище. Досягнути влади може вже не стільки господар своїх особистих інтересів, скільки заручник системи, що його просуває. В умовах домінування в суспільстві ліберальної системи цінностей колективізм «негативної селекції» майже ніяк не проявляється, втім за тоталітаризму він розкривається повною мірою.

Актуальність цього принципу підтверджується законом ієрархічної компенсації Седова — Назаретяна. Стислий зміст закону такий: у складній ієрархічно організованій системі

зростання різноманітності на верхньому рівні забезпечується обмеженням розмаїття на попередніх рівнях, і навпаки, зростання різноманітності на нижньому рівні руйнує верхній рівень організації (тобто система як така гине). Тобто чим більше влади і можливостей у номенклатурної верхівки, тим менше прав і засобів у населення. Суспільство в своїй більшості не нарікає: горизонт планування у нього не перевищує року, не кажучи вже про відсутність звички до рефлексії з приводу «хто винен і що робити».

Нобелівський лауреат з економіки Фрідріх Хайєк сформулював головне гасло будь-якого тоталітарного режиму «мета виправдовує засоби». Він виділив три критерії, при дотриманні яких може успішно реалізуватися диктатор. По-перше, чим освіченіші та інтелегентніші люди, тим більш різноманітні їхні погляди і смаки і тим важче чекати від них одностайності з приводу будь-якої запропонованої конкретної системи цінностей. Найчисленнішу ціннісно-однорідну групу становлять люди, моральний рівень яких невисокий. По-друге, найпростіше отримати підтримку людей легковірних і слухняних, які не мають власних переконань і спроможні прийняти будь-яку готову систему цінностей, якщо тільки її як слід вбити їм в голову, повторюючи одне й те саме досить часто і досить голосно. Таким чином, лави тоталітарної партії будуть поповнюватися людьми з нестійкими поглядами і легко збудливими емоціями. По-третє, людська природа така, що люди набагато легше доходять згоди на основі негативної програми — чи то ненависть до ворога, чи заздрість до процвітаючих сусідів, ніж на основі програми, яка стверджує позитивні завдання і цінності [4].

Є всі підстави вважати, що найгірші прояви тоталітарних систем зовсім не випадкові, що рано чи пізно вони виникають за будь-якого тоталітарного правління. Кожен диктатор в умовах тоталітаризму повинен неминуче вибирати між відмовою від звичних моральних принципів і повним політичним фіаско. Саме тому в суспільстві, де взяли гору тоталітарні тенденції, люди без особливих моральних зобов'язань, а просто кажучи, безпринципні мають набагато більше шансів на успіх. Той, хто цього не помічає, ще не зрозумів, яка прірва відділяє тоталітарне суспільство від ліберального і наскільки вся моральна атмос-

фера колективізму несумісна з корінними індивідуалістичними цінностями західної цивілізації.

Ми часто думаємо: якщо наше прагнення до колективізму продиктовано високими моральними спонуканнями, то і саме суспільство, засноване на принципах колективізму, стане осередком чеснот. Насправді моральність в колективістському суспільстві залежатиме частково від індивідуальних якостей, які забезпечуватимуть в ньому успіх, а частково — від потреб апарату тоталітарної влади [4].

Кадрові структури радянської системи являли собою політично, економічно та соціально привілейовані групи та прошарки, які виділялися з маси простого люду як через особливу політичну свідомість, так і через соціальний престиж, який їм надавався згори. Як результат, вони ставали носіями нової політичної та соціальної системи у дуже схожими з елітами нацистських держав, які також піддавалися пропаганді. У таких тоталітарних правителів еліта не відіграє традиційної ролі управління ієрархічно структурованим суспільством, яке спирається на особливі соціальні та інтелектуальні якості. Швидше тут еліта — це «політичний клас» (в розумінні Гаetano Моска), штучно створений за допомогою певного політичного руху і підтримуваний лише політичною технологією тоталітарного правління, яка функціонує як засіб і посередник авторитарного керівництва між ними та людьми, які становлять загальну масу населення.

Можна констатувати, що формальні демократичні процедури були дотриманні під час приходу до влади Адольфа Гітлера, адже за нього проголосувала більшість людей. Принагідно слід пригадати й радянські «вибори без вибору» з явкою виборців понад 90 відсотків. Тогочасні виборчі дільниці створювали атмосферу свята з музикою, транспарантами, буфетами. Загалом комуністичний тоталітарний режим намагався імітувати демократичну форму правління. В СРСР формально існували місцеве самоврядування, поділ влади на гілки, регулярно здійснювані вибори. Тобто і нацистський, і комуністичний політичні режими завжди відчували колосальну довіру мас або створювали атмосферу такої довіри. Але чому так сталося? Річ у тім, що тоталітарні формування повсякчас налаштовувалися організувати саме маси, а не класи чи верстви. Бо без

їх підтримки вони залишилися б у край кволими й приреченими на забуття. Втім як їм вдалося об'єднати ті маси? Адже тут замало тільки колективної зацікавленості. Коли йдеться про маси, маються на увазі люди, які не лише через свою непомірну чисельність, а й через виняткову байдужість важко еднаються на засадах спільних інтересів. Тому успіх тоталітаризму серед мас мав відбутися за вирішальної умови: народ не повинен брати активної участі в управлінні, натомість покликаний виконувати розпорядження. Відтак байдужі фактично не відіграють суттєвої ролі в політиці [5].

Засновники і розробники елітарної теорії В. Парето, Г. Моска, Р. Михельс були одностайними в думці, що суспільством на всіх етапах розвитку цивілізації здійснює управління нечисленна правляча меншість. Саме цей розподіл суспільства на нечисленний правлячий клас і політично інертну масу вони вважали законом соціальної еволюції.

У дослідницьких колах переважає думка, що сучасні демократії є фактично владою еліти. Стверджувати те, що суспільство здатне функціонувати без еліти, можна тільки з метою політичної демагогії. Демократія відрізняється від інших політичних систем не відсутністю еліти, а лише її складом, способом рекрутування і мобільністю еліти.

Джованні Сарторі об'єднав формулювання Шумпетера і Даля [6] і створив найбільш точне визначення демократичного елітизму з тих, які ми маємо: «Великомасштабна демократія - це процедура і / або механізм, який а) утворює відкриту поліархію, систему груп, що конкурують між собою на виборах; б) приписує владу народу, в) реально забезпечує відповідальність лідерів перед народом». Коротко кажучи, демократія за Сарторі — це «виборна поліархія».

Демократичний елітизм має на увазі, що влада суспільства не обмежена існуванням і могутністю еліт: народ все ще встановлює правила у вирішальній боротьбі еліт за урядові кабінети. Завдяки цій теорії взаємодія між народними масами і елітами стало постійною темою для досліджень, що породила незліченні публікації, які вивчали рівень відповідності поглядів мас і еліт; ступінь відображення гендерних, етнічних, професійних та інших ознак мас на подобі еліт; то, як народні маси пов'язані

ні з елітами через партії і структури кар'єрного просування; як методика виборів стимулює реагування еліт на незадоволеність мас; як протиборчі групи народних мас і еліт створюють стабільну демократичну рівновагу

Свого часу Джованні Сарторі, що досліджував демократичний елітизм, непокоїла незбалансованість спостережуваних демократій. Надмірне акцентування на їх горизонтальних, або неелітних, вимірах (виборної демократії, демократії участі та плебісцитарної демократії), на його думку, пригнічувало вертикальні, або елітні, характеристики (субординацію, суперординацію і координацію), без яких демократії стають неконтрольованими. Занепокоєння Сарторі продублював Фарід Закарія: «Дерегулювання демократії зайшло занадто далеко. Воно породило громіздку систему, нездатну авторитетно судити народ ... Ті, хто має владу (еліти), підлаштовуються під вимоги натовпу і втрачають незалежність, що є необхідною умовою для вирішення проблем, складність яких лежить поза межами розуміння народних мас» [7, с. 240-241]. Сарторі й Закарія закликають еліти до більш потужного і незалежного лідерства, якщо демократії хочуть подолати виклики, з якими вони наразі стикаються. Демократичний елітизм став занадто «демократичним» і недостатньою мірою «елітарним».

Щодо демократії, то вона базується на рівності політичних прав та можливостей усіх членів суспільства та на свободах прав особи проти авторитету лідерських груп. Кожна демократія передбачає участь усіх верств у формуванні політичної волі, керованості та прийняття політичних рішень на всіх рівнях.

В Євросоюзі ці проблеми давно обговорюються. Звичайно, так чи інакше еліти ЄС протягом найближчих років отримають свою конституцію або щось близьке до неї. У будь-якому випадку симбіоз європейських ділових і бюрократичних еліт, що розмістилися в Брюсселі, міцний і мало залежить від громадського контролю.

З точки зору демократичного елітизму, сучасні зміни і тенденції мають подвійний характер. З одного боку, здається, що посилення «вертикальних» тенденцій повертає нас до більш ранніх стадій розвитку демократії та забезпечує міцніше лідерство. З іншого боку, елементи, що скріплюють еліти і не дозво-

ляють боротьбі й розбіжностям між ними дестабілізувати демократичну політику, виявляються ослабленими. Очевидно, що еліти і демократії, якими вони управляють, стикаються з низкою взаємопов'язаних загроз. Це глобальне потепління, забруднення навколишнього природного середовища, серйозна нестача природних ресурсів і різке зростання цін на них, високий рівень безробіття в умовах старіння населення, можливі пандемії, поглиблення і посилення расових, етнічних, регіональних та релігійних конфліктів. Можливо, традиційний елітизм, на який елітизм демократичний завжди посилався, але якому ніколи не надавав особливого значення, поступово вийде на перший план. Перед обличчям смертельних небезпек демократичні еліти почнуть краще усвідомлювати історичну необхідність захисту матеріальних і культурних досягнень своїх народів від посягань іноземців і чужих культур. Вони позбудуться деяких найбільш ідеалістичних переконань, яких вони і їхні прихильники останнім часом дотримувалися.

1. Higley J., Burton M. *Elite Foundations of Liberal Democracy*. Boulder, Colo., USA and Plymouth, U.K., 2006. 2. Friedrich CJ., Bzezinski Z. *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. N.Y., 1965. P. 15-27. 3. Lawrence T. Nichols. *Science, politics and moral activism: Sorokin's integralism reconsidered*. Return of Pitirim Sorokin. International Kondratieff foundation. M., 2001. P. 217-237. 4. Хайек Ф. *Дорога к рабству*. Москва: АСТ, Астрель, 2010. 320 с. 5. Лютий Т. Тоталітаризм: мезальянс еліт і натовпу. *Тиждень*. UA. URL: <https://tyzhden.ua/Columns/50/206693>. 6. Sartori G. *Democratic Theory Revisited: The Contemporary Debate*. Chatham, N.J., 1987. 156 p. 7. Zakaria F. *The Future of Freedom*. New York. 2003. 256 p.

References

1. Higley J., Burton M. *Elite Foundations of Liberal Democracy*. Boulder, Colo., USA and Plymouth, U.K., 2006. 2. Friedrich CJ., Bzezinski Z. *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. N.Y., 1965. P. 15-27. 3. Lawrence T. Nichols. *Science, politics and moral activism: Sorokin's integralism reconsidered*. Return of Pitirim Sorokin. International Kondratieff foundation. M., 2001. P. 217-237. 4. Khaiek F. *Doroha k rabstvu*. M.: AST, Astrel, 2010. 320 s. 5. Liutyi T. *Totalitaryzm: mezalians elit i natovpu*. *Tyzhden*. UA. URL: <https://tyzhden.ua/Columns/50/206693>. 6. Sartori G. *Democratic Theory Revisited: The Contemporary Debate*. Chatham, N.J., 1987. 156 p. 7. Zakaria F. *The Future of Freedom*. New York. 2003. 256 p.

Dobizha Vasyl. Peculiarities of elite functioning in conditions of totalitarian and democratic regime

In the article there is proposed a number of theses that could be useful to historians in the analysis of political regimes using the elite concept. The starting point of the study is the conceptual demarcation of the political elite in a democratic and totalitarian regime. It has been proved that the study of the elite recruitment mechanism in combination with data characterizing its composition, structure, distribution of powers, forms of interaction in the decision-making process allows to determine the type of ruling group and make reasonable, though insufficient conclusions about the political regime. It has been studied the peculiarity of the elite recruiting in totalitarian societies with the help of negative personnel selection. As a result of management hierarchy there are not the best at the top, but the most loyal to the government.

The main areas of analysis of political elites are: the study of the elite as a subject of power (the mechanism of political decision-making), the study of the elite as a social group (socio-cultural and psychological characteristics influencing decision-making), the study of elite recruitment, which is one of basic characteristics of any mode. The concept of elite can act as an important component of the regimes analysis in the context of political participation problems and methods of exercising power. Democracy differs from other political systems not by the absence of the elite, but only by its composition, method of recruitment and elite mobility.

It has been substantiated that democratic elitism implies that the society power is not limited by the existence and elite's power: the people still establish rules in the decisive struggle of elites for government cabinets. Thanks to this theory, the interaction between the masses and the elites has become a constant topic for the research, which has given rise to countless publications that have studied the level of correspondence between the views of the masses and elites.

Key words: elite, political regime, democracy, totalitarianism, power, negative selection.